

УДК 37.036

Батрак Т.В., Інститут проблем виховання АПН України

Батрак Тетяна Володимирівна – аспірант Інституту проблем виховання АПН України. Наукові інтереси – естетичне виховання.

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ У СУЧАСНІЙ СТАРШІЙ ШКОЛІ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА

Стаття присвячена актуальній педагогічній проблемі – естетичному вихованню старшокласників. Проаналізовано психолого-педагогічну літературу з досліджуваної проблеми, визначено поняття “естетичне виховання у сучасній старшій школі”, виявлено його особливості.

The article touches upon an actual pedagogical problem – aesthetical education of senior pupils. Psychological and pedagogical literature on the problem is analysed. The definition of the notion “aesthetical education of senior pupils” is given. The peculiarities of aesthetical education of senior pupils are defined.

Становлення української державності, демократизація суспільства, інтеграція України в світове та європейське суспільство вимагають модернізації сучасної системи освіти і виховання. Адже ситуація, що нині склалася у країні, передбачає виховання динамічної індивідуальності, гармонійно розвиненої, життєво компетентної, національно свідомої, високоосвіченої, творчої особистості. На жаль, сьогодні люди захоплені науково-технічним прогресом, занурені у “світ інформації” та інколи вважають логічне мислення єдиним вартим сучасної людини. Присвячуючи всі свої зусилля розвитку раціональності та логіки мислення дитини, часто не приділяють уваги розвитку її почуттів. Успіх людини у житті зумовлюється не тільки її знаннями, не менш важливим є її ставлення до світу, її естетичні ідеали, уподобання, рівень моральних критеріїв. Адже у такому неприборкуваному та зростаючому потоці суспільно-наукових знань необхідне вміння критично сприймати все, що подається на розсуд засобами масової інформації, Інтернет, середою спілкування, батьками, школою та ін. Сім’я і школа, основні інститути соціалізації та виховання дитини, виявляються неспроможними

узгоджено відповісти на запитання про призначення людини в нових умовах життя [22]. Саме тому молодь намагається знайти ці відповіді “на вулиці”, об’єднуючись в угруповання різного характеру і формуючи свою власну культуру. Дослідники називають її молодіжною субкультурою. Проблема в тому, що цінності та інтереси молоді обмежені, в основному сферою дозвілля: модою, музикою, розважальними заходами, часто малозмістовним спілкуванням. Молодіжна субкультура носить розважально-реактивний та споживчий характер, а не пізнавальний або творчий. Молодіжній субкультурі притаманна наявність неформальних угруповань, які не завжди чинять на внутрішній світ молоді людини позитивний вплив. Найнебезпечнішими, відповідно до класифікації неформальних угруповань, наданої В. Вороновим та О. Чернічкіною групи, характерні для субкультури – антисоціальні (кримінальні, агресивно-націоналістичні) [8]. До таких груп належать байкери, скінхеди, неофашисти та інші. І саме тому, у цей важкий період розвитку нашого суспільства школа зобов’язана докласти усіх можливих зусиль, щоб зосередити дитину на вічних ідеалах правди і добра, спрямувати її до

істинно прекрасного і відвернути від фальшивого та вульгарного.

Зазначена проблема досліджувалася групою вітчизняних науковців: О. Бичихіна, М. Веселовська, Л. Виготський, Н. Витковська, Д. Водзінський, Х. Горанов, Д. Джола, І. Зязюн, Л. Левчук, С. Миропольський, Г. Петрова, В. Швирка, А. Щербо та ін.

Попри велику кількість існуючих досліджень щодо проблеми, естетичне виховання майже не розглядалось саме у контексті сучасної старшої школи. Отже, метою нашої наукової роботи є аналіз психолого-педагогічної літератури щодо проблеми естетичного виховання; розкриття сутності та змісту поняття “естетичне виховання”; виділення особливостей естетичного виховання у сучасній старшій школі; визначення поняття “естетичне виховання у сучасній старшій школі”.

В естетичній науці усталеною є теза про те, що теоретичною основою естетичного виховання є естетика [3].

Естетика (в перекладі з грецької – чуттєвий) – філософська дисципліна, предметом якої є галузь виразних форм будь-якої сфери дійсності (у тому числі художньої), даних як самостійна цінність, яка чуттєво безпосередньо сприймається. Естетика, естетичне – все, що чуттєво сприймається – пов’язано з іменем німецького філософа Олександра Баумгартена (XVIII ст.). Він запропонував цей термін для визначення “науки про чуттєве знання”. Виокремлення естетики як са-мостійної філософської науки дало можливість розкрити своєрідність естетичного, обґрунтувати і розкрити його цінність [24, с. 570].

За визначенням психологів, “естетичний” означає найвищу концентрацію чуттєвого досвіду суспільної людини, таке вираження пізнання і освоєння світу людиною, яке здатне викликати у неї духовну чуттєву реакцію [13, с. 19].

Ю. Боров визначає предмет естетики як “весь світ, який розглядається з погляду значущості, цінності його явищ для людства” [2, с. 7] і вважає, що естетичне виховання “спрямоване на формування цілісної творчої особистості, охоплює інтелектуальну, емоційну, вольову, ціннісно-орієнтовану її сторони” [2, с. 479].

Вивченню проблем естетичного виховання присвячені роботи філософів та педагогів. Філософи визначають “естетичне виховання як формування у людини здатності сприймати мистецтво та прекрасне, що існує у творіннях людини та природі” [24, с. 570].

Український філософ Л. Левчук відзначає, що категорія естетичне виховання – “це безперервний процес, який триває упродовж усього життя людини, при якому усувається протиріччя у невідповідності між рівнем естетичної

культури людства і володінням цією культурою (естетичним досвідом) окремою особистістю в кожний конкретний період її життєдіяльності”. На думку Л. Левчук естетичне в людині – “найбільш оптимальна форма збагнення навичок створювати і сприймати красу, передачі естетичного досвіду індивіду за допомогою цілеспрямованої діяльності суспільства ” [26, с. 287].

Позиція педагогів може бути представлена визначенням естетичного виховання як “складової частини виховного процесу безпосередньо спрямованої на формування і виховання естетичних почуттів, смаків, суджень, художніх здібностей особистості, на розвиток її здатності сприймати й перетворювати дійсність за законами краси в усіх сферах діяльності людини. Естетичне виховання спрямоване насамперед, на виховання в людині гуманістичних якостей, інтересів і любові до життя в його різноманітних проявах” [10, с. 119].

Видатна постать педагогіки України XIX століття, С. Миропольський вважав естетичне виховання однією з “важливих і складних сторін системи людського виховання”. На його думку, естетичне виховання залучає людину до світу прекрасного, допомагає відчувати, розуміти прекрасне в оточуючому житті, цінити твори справжнього мистецтва [20]. Мету естетичного виховання С. Миропольський вважав у “служінні істині, добру й красі”. Найбільш важливими напрямками естетичного виховання С. Миропольський вважав: використання краси православного церковного богослужіння, засобів мистецтва та залучення дитини до природи [20].

Для нашого дослідження важливою є погляд Н. Витковської, А. Щербо, та Д. Джоли, які вважають, що завдання естетичного виховання – сформувані у людині здатність естетично відноситись до світу: сприймати та оцінювати дійсно прекрасне, величне, комічне, трагічне, своєю діяльністю примножувати красу оточуючого. Але естетичне відношення не обмежується якоюсь однією сферою дійсності – воно торкається всього, що робить людина в матеріальному світі, науковому знанні, моральних та політичних відносин у суспільстві [6, с. 134].

Ми згодні з думкою Д. Водзінського, який вбачав метою естетичного виховання учнів пробудження і розвиток у них естетичного ставлення до явищ суспільного життя, природи, а також прищеплення правильного розуміння творів мистецтва. Він підкреслював, що активне прагнення до прекрасного – це дійова сторона естетичного виховання. Тому школа повинна створювати всі можливі умови для розвитку художніх здібностей і художньої творчості. На його думку, вся робота з естетичного виховання в школі дуже тісно переплітається з загальнонавчальною і виховною в цілому [7].

Неоціненний вклад у розвиток теорії і практики естетичного виховання шкільної молоді вніс також радянський педагог А. Макаренко. Він був упевнений, що реалізувати мету виховання у будь-якому суспільстві можна лише тоді, коли особистість буде виховуватись цілісно. “Молодь завжди красива, коли вона правильно виховується, правильно живе, правильно працює, правильно радіє” [16, с. 72]. Особливої уваги, на думку А. Макаренка, у цій цілісності необхідно приділити проблемі формування у молоді людини потреби до прекрасного, до творіння прекрасного, до організації естетичного середовища, у якому перебуває людина. У започаткованих А. Макаренком традиціях виховання ми спостерігаємо яскраво виражену естетичну спрямованість (Свято першого снопа, День іменинника тощо). А. Макаренко у своїй творчості не раз акцентує увагу на необхідності виховувати людину в красі, через красу і вести до найвищих осягнень краси світу, естетичного образу світу. “Найважливіше, що ми звикли цінувати в людині, – це силу і красу” [16, с. 69]. Педагог вважав за необхідне розвиток естетичного почуття, культури, органічну єдність морального і естетичного у вихованні. Під естетичним вихованням А. Макаренко розумів не тільки виховання відчуття краси навко-лишнього середовища, картини, одягу, а й красу вчинків, розділяючи вчинки людини на гарні та негарні. Пріоритетними засобами виховання в молоді високоморальних людських якостей педагог вважав мистецтво, участь дітей у театральній діяльності. За допомогою спілкування дітей з мистецтвом відбувалися зміни світоглядних настанов, формувалася краса поведінки, зароджувались різні види художньо-творчої діяльності. Участь дітей у духовому оркестрі, театральній діяльності, поетичних майстернях сприяли збагаченню внутрішнього світу дитини та формуванню морально-естетичних ідеалів. “Хороший власний духовий оркестр в колективі має величезне виховне, об’єднуюче значення” [16, с. 67].

Ми розділяємо думку Г. Петрової, яка пише, що “естетичне виховання – це керування естетичним розвитком особистості, це систематична взаємодія вихователя і вихованця з метою формування естетичного ставлення особистості до дійсності і до мистецтва” [18, с. 162].

Для нашого дослідження була досить корисною думка М. Веселовської, яка поняття естетичного виховання розглядає у зовсім іншому аспекті і визначає його як “соціально-педагогічний чинник, що перетворює реальні можливості в дійсність у формах естетичних потреб, здібностей, умінь, смаків, оцінок, ідеалів і т.ін” [5, с. 27].

Не можна обійти увагою дослідження болгарського педагога Х. Горанова, який пише, що

естетичне виховання – це “суспільний процес, спрямований на формування естетичного ставлення людини до дійсності, певних взаємин між людьми, на формування здатності розуміти і створювати красу в дійсності й у мистецтві, а також перетворювати дійсність відповідно до законів краси” [11, с. 26].

В. Швирка, вивчаючи проблему естетичного виховання майбутнього вчителя-філолога засобами мистецтва, визначав естетичне виховання як “послідовну взаємодію суб’єктів виховання в процесі естетичного пізнання й різноманітної мистецтвознавчої та мовної діяльності, спрямованих на прояв художньо-естетичних інтересів, потреб та ціннісних орієнтацій; нагромадження художньо-естетичного досвіду, реалізація са-мостійних творчих можливостей, що визначають естетичне ставлення до мистецтва та дійсності” [25, с. 67].

На думку І. Зязюна та Г. Сагач, естетичне виховання – це “формування естетичного відношення людини до дійсності. З його допомогою виробляється орієнтація особистості в світі естетичних цінностей і одночасно – здібність людини до естетичного сприймання і переживання, естетичний смак і ідеал, здатність до творчості за законами краси, до створення естетичних цінностей у мистецтві, у праці і побуті, вчинках і поведінці” [12, с. 32-33]. Естетична діяльність активізує особистісно-значущі якості школяра як естетичного суб’єкта, розвиває культуру почуттів, творче уявлення, асоціативність мислення, ві-зуальне сприйняття, готовність до творчості, яка реалізується у всіх сферах його життєдіяльності, формує естетичне відношення до дійсності, мистецтва, природи, праці; у ній виявляються сприятливі умови для сенсорного розвитку учнів та можливостей пізнання естетичних предметів, особливо мистецтва.

З самого початку розвитку цивілізації в людини розвивалась здатність відчувати красу оточуючого середовища. Цю здатність називають естетичним почуттям. Це і є ті особливі почуття насолоди, які відчуває людина, сприймаючи прекрасне в дійсності та у творах мистецтва. Як соціальне явище, воно розвивалось та збагачувалось у процесі праці, по мірі того як людина змінювала навколишнє середовище, себе та соціальні відносини, прагнучи до естетичного ідеалу (соціально та індивідуально-психологічно зумовлені уявлення про досконалу красу в природі, суспільстві, людині, мистецтві) та набуваючи здатність правильно оцінювати прекрасне, відрізнити справді прекрасне від неестетичного, благородне від непристойного не тільки в мистецтві, а й у будь-якому прояві життя, здатність оцінювати витвори мистецтва, естетичні явища з позицій естетичних знань і ідеалів, тобто розвиваючи естетичні смаки [18, с. 428-429; 23, с. 300-301].

Естетичне виховання пробуджує та розвиває відчуття прекрасного та ушляхетнює особистість. Однією з основних функцій у системі естетичного виховання є зміна особистості, її вдосконалення з точки зору норм краси та естетичного ідеалу, в розвитку її творчих сил та естетичних потреб – потреби в спілкуванні з художньо-естетичними цінностями, потреби в естетичних переживаннях. Критерієм естетичної вихованості вважається опанування естетичної культури, яка передбачає здатність особистості до повноцінного сприймання, розуміння прекрасного у мистецтві і дійсності, прагнення й уміння будувати своє життя за законами краси. Г. Лабковська визначає естетичну культуру як всю сферу матеріалізації здібностей людини освоювати та перетворювати природу та суспільне життя “за законами краси” [27, с. 85].

Для створення сучасної теорії естетичного виховання досить значущим на наш погляд є врахування думки Л. Виготського, який визначає “естетичне виховання як цілеспрямований процес формування творчої активності особистості, здатної з позиції доступного їй загальнолюдського ідеалу сприймати і оцінювати прекрасне, досконале, гармонічне, інші естетичні явища в житті, природі, мистецтві і жити, і творити за законами краси” [9, с. 282].

Як зазначено у національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні, естетичне виховання спрямовується на розвиток зростаючої особистості, здатності збагнути та виразити власне ставлення до мистецтва. Важливим є сприймання довкілля як естетичної цінності; ерудиція у галузі мистецтва (володіння системою елементарних мистецьких знань, понять, термінів, адекватне сприйняття художніх творів, творча діяльність у мистецькій сфері), власний погляд на світ, здатність радіти – як ознаки ду-ховної зрілості [22].

Використовуючи мистецтво як основний чинник естетичного виховання, педагог враховує вікові особливості дітей. Для кожної вікової групи школярів характерні свої етапи естетичного розвитку, пов'язані з особливостями взаємодій провідної та естетичної діяльності. Для кожної вікової групи характерний певний вид діяльності, який А.Н. Леонтьєв розглядав як таку діяльність, розвиток якої зумовлює головні зміни в психічних процесах і психологічних особливостях особистості дитини на даному етапі його розвитку [15, с. 286].

Під час організації процесу естетичного виховання у школі необхідно враховувати особливості всіх видів діяльності, у яких бере участь молода людина. При цьому треба мати на увазі, що зміна діяльності веде за собою зміни потреб у напрямку їх ускладнення та розширення. Саме тому ми вважаємо, що найбільш гостро проблема естетичного виховання стоїть у старшому шкільному віці,

адже це саме період розвитку світогляду, переконань, характеру та життєвого самовизначення, час самоствердження, бурхливого росту самосвідомості, активного осмислення майбутнього, пора пошуків, мрій та сподівань. Саме в цьому віці розвивається вміння комплексної оцінки людини. Юнаки та дівчата, як правило, вже здатні до цілісної морально-естетичної оцінки людини у єдності її духовної, зовнішньої та тілесної краси. Це стимулює процес самовиховання, який у багатьох старшокласників набирає силу, стійкість та цілеспрямованість. Але відсутність досвіду суспільних та особистих відносин перетворює молодих людей на максималістів у вимогах до моральної поведінки людини. Більш чіткими стають моральні поняття, оцінки, кріпнуть етичні переконання. У цьому віці відчуття дорослості стає глибшим та гострішим [27, с. 86].

Особливість старшого шкільного віку – це те, що хлопці та дівчата цього віку не завжди здатні виразити, проявити зовні своє морально-естетичне відношення до життя у адекватній естетичній формі. Саме тут має допомогти мудрість та компетентність педагога у вихованні естетичної культури та естетичних потреб, спрямовуючи учнів на самовираження через прекрасне. Вчитель має використовувати навчальний зміст як засіб морального розвитку учнів через подання навчального предмету як історію розвитку інтелектуальних та особистісних надбань творців певних культурних цінностей. Учень, вступаючи у спілкування з конкретною історичною постаттю, за відповідного педагогічного керівництва оволодіває, разом із науковими знаннями та вміннями, системою морально-духовних цінностей [22].

У старшокласників з'являється підвищений інтерес до етичних проблем. Перше кохання вносить у життя молодої людини не тільки сильні переживання, але й змушує вирішувати багато непростих задач. І саме характер вирішення етичних ситуацій є критерієм морального розвитку особистості [19, с. 118].

У цьому віці здійснюється бурхливий розвиток самосвідомості, переживання своєї інди-відуальної цінності та неповторності. Внутрішній світ стає для старшокласника цінністю. Само-оцінка у старшокласника стає вищою, зростає самоповага, виникає почуття власної гідності. Молода людина здійснює пошук сенсу життя та ідентифікації свого місця у світі [14, с. 62-63]. Ми вважаємо, що саме у цьому віці дуже важливим є вплив педагога на особистість школяра. Педагог створює умови, за яких моральна цінність продукує рефлексивний прогрес, надає цінності високої значущості, особистісного смислу через емоційні переживання, емпатію.

Сьогодні технологічний підхід уможлиблює процес активізації, інтенсифікації, оптимізації виховної діяльності за умов збереження унікальності внутрішнього світу та індивідуального освіту вихованців. До найбільш ефективних технологій виховання належать інтерактивні технології, за допомогою яких педагог у ході спілкування з вихованцем інтерпретує життєві події, впливає на конструювання ним своїх особистісних дій, сприяє активізації діяльності вихованця, вправляє його у самоконтролі та саморегуляції [22].

Система естетичного виховання сьогодні неодмінно ґрунтується на багатовікових вітчизняних традиціях, але нові тенденції розвитку культури інформаційного суспільства, пов'язані з глобальним поширенням мас-медіа, яка нав'язує аудиторії готові стереотипи, образи, "штампи", не завжди позитивні, які не можуть не впливати на систему освіти та виховання, яка завжди миттєво реагувала на соціокультурні умови і потреби. Естетичне ставлення школярів до світу, до різних видів мистецтва формується переважно під впливом стихійних факторів соціального оточення, зокрема засобів масової інформації, особливо телебачення.

Для сучасного стилю мислення характерне прийняття культурної різноманітності світу. Сьогодні набуває дедалі більшого визнання розуміння того, що реальність світу створюється голосами багатьох культур. Для нового імовірного стилю мислення характерне прийняття культурної різноманітності, "консенсусної або соціальної раціональності", яка виникає в результаті обговорення різноманітних ідей, альтернативних суджень, варіативних перспектив.

Мистецька спадщина, акумулюючи емоційно-естетичний досвід поколінь, втілює і передає ціннісне ставлення до світу крізь призму етнонаціональної специфіки, тому вона є ефективним засобом виховання моральності, патріотичних почуттів, громадянської позиції. Цінності мистецтва важливі також з огляду на сучасне існування дітей та молоді в полікультурному просторі. Завдяки універсальності художньо-образної мови вони передають зрозумілу для різних народів смислову інформацію, дають змогу особистості вступати в невербальний діалог з різними культурами минулого і сучасності, розуміти інших і розширювати таким чином свій власний духовний світ, його унікальність і самобутність.

Естетичне виховання – ефективний шлях "гуманізації глобалізації", надання їй "людського обличчя" в умовах економічної нестабільності, ідеологічної невизначеності та світоглядного плюралізму [21].

Важливим завданням сучасної школи стає створення інноваційної педагогічної інфраструктури, що охоплюватиме:

- естетику предметного середовища, у якому школярі зможуть реалізувати свої художньо-творчі здібності (естетика шкільного доквілля – картинні галереї, мистецькі світлиці, художні майстерні; сучасний дизайн шкільних інтер'єрів тощо);
- естетику соціально-педагогічного середовища (естетика шкільного спілкування і життєтворчості, краса міжособистісних відносин, панування педагогічного оптимізму і віри, що кожна дитина – у душі митець).

Школа зі специфічним соціокультурним середовищем у нових суспільно-економічних умовах має бути відкритою до контактів із закладами культури і мистецтв (музеями, філармоніями, театрами тощо), до взаємодії з професійними та самодіяльними мистецькими колективами і відомими митцями, більше того – вона має стати ініціатором таких контактів. Саме художньо-естетичні аспекти шкільного життя можуть нейтралізувати зовнішні антиестетичні впливи макросередовища, засобів масової інформації, виконувати арттерапевтичну і превентивну функції щодо девіантної поведінки учнів [21].

Педагогічні колективи загальноосвітніх навчальних закладів не повинні займати позицію нейтралітету в організації культурного відпочинку, змістовного й цікавого дозвілля юнацтва. Вони мають налагоджувати систематичну взаємодію з культурно-освітніми закладами та представниками культури для прилучення учнів до художніх цінностей з максимальним урахуванням індивідуальних здібностей, задоволенням інтересів і потреб учнів.

Згідно з державними освітніми стандартами початкової та загальної середньої освіти в Україні, предмети освітньої галузі "Мистецтво" – "Естетична культура" мають охоплювати всі роки навчання на засадах цілісності, наступності та безперервності:

1. Музичне (1-8 кл.) та образотворче мистецтво (1-7 кл.) або інтегрований курс мистецтво (1-8 кл.).
2. Художня культура (9-11 кл.).
3. Естетика (12 кл.).

Під час проектування стандарту інноваційні зміни в загальній мистецькій освіті спрямовувалися не лише на її екстенсивний розвиток (збільшення годин, введення нових курсів), а також на інтенсивний – поліхудожній і полікультурний розвиток. Усі змістові лінії державного освітнього стандарту (музична, візуальна, мистецько-синтетична, культурологічна) включають універсальні

компоненти: гностичний, аксіологічний, праксеологічний, креативний, комунікативний, пріоритетність яких зумовлюється віковими етапами навчання. Посилюється світог-лядно-виховна і культуротворча спрямованість загальної мистецької освіти [22].

Таким чином, з аналізу психолого-педагогічної літератури ми можемо зробити висновок, що проблема естетичного виховання розроблена досить широко. У літературі ми спостерігаємо різні підходи до визначення поняття естетичне виховання, яке охоплює всі сфери життя і діяльності особистості. Ми

ЛІТЕРАТУРА

1. Боров Ю.Б. Эстетика. – М.: Высшая школа, 1988. – 495 с.
2. Боров Ю.Б. Эстетика. – М.: Политиздат, 1988. – 496 с.
3. Буров А.И. Марксистско-ленинская эстетика как теоретическая основа эстетического воспитания: Автореф. дис. ... д-ра философ. наук: 09.623. – М., 1970. – 32 с.
4. Бычихина О. Эстетическое воспитание как фактор гармонизации внутреннего мира ребенка // Искусство в школе. – 2006. – № 5. – С. 69-70.
5. Веселовская М. Эстетическое воспитание в системе профессиональной подготовки студентов педагогических институтов: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – М., 1981. – 193 с.
6. Витковская Н.С., Щербо А.Б., Джола Д.Н. Формирование эстетической культуры младших школьников из опыта работы. – К.: Рад. шк., 1985. – 134 с.
7. Водзінський Д.І. Естетичне виховання учнів у позакласній роботі. – К.: Рад. шк., 1962. – 60 с.
8. Воронов В., Черничкина Ю. Что нужно знать о молодежной субкультуре? // Воспитание школьников. – 2001. – № 4. – С. 20-25.
9. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
10. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 456 с.
11. Горанов Б. Сущность и цели эстетического воспитания // Сборник трудов. Эстетическое воспитание студентов. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 17-33.
12. Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.
13. Киященко Н.И., Лейзеров Н.Л. Эстетическое творчество. – М.: Знание, 1984. – 112 с.
14. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник. Курс лекцій. – К.: ЦНЛ, 2005. – 128 с.
15. Леонтьев В.Г. Избранные психологические произведения в 2-х т. – Т. 1. – М., 1983. – 456 с.
16. Макаренко А.С. Сочинения (на украинском языке): В 7 т. – Т. 5 / Редкол.: И.А. Каиров (гл. ред.) и др.; Сост. тома и авт. коммент. Г.С. Макаренко, Е.М. Мединский. – К.: Радянська школа, 1955. – 484 с.
17. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник. – 4-е видання, доповнене. – К., 2003. – 615 с.
18. Петрова Г.А. Педагогические основы эстетической подготовки учителя в высших учебных заведениях: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – Казань, 1987. – С. 410.
19. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студ. пед. вузов: В 2 кн. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 576 с.
20. Рзаев Ш.Р. Система естетичного виховання С.І. Миропольського // С.І. Миропольський: вчений, педагог, методист: Зб. наук. пр. Серія "Педагогіка і психологія". – Вип. 3. – Харків: ХДПУ, 1997. – С. 58-65.
21. Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах: Наказ від 25.02.2004 р. № 151/11 // Директор школи (Шкільний світ). – 2005. – № 4. – С. 3-8.
22. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні // Освіта України. – 2004. – № 94 (3 грудня). – С. 6-10.
23. Фіцула М.Н. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К.: Видавничий центр "Академія", 2000. – 544 с.
24. Философская энциклопедия / Гл. ред. Ф.В. Константинов. – М.: Советская Энциклопедия, 1970. – Т. 5. – С. 570 (Науч. совет изд-ва "Советская Энциклопедия". Ин-т философии АН СССР. Энциклопедии. Словари. Справочники).

25. Швирка В.М. Естетичне виховання майбутнього вчителя-філолога засобами мистецтва: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2003. – 276 с.
26. Эстетика: Учебное пособие для студентов гуманитарных факультетов вузов / Под общ. ред. П.Т. Левчук. – К.: Вища школа. – 1991. – С. 302.
27. Эстетическая культура и эстетическое воспитание: Кн. для учителя / Сост. Г.С. Лабковская. – М.: Просвещение, 1983. – 304 с.